

BRASSAI SÁMUEL (1800–1897): NINCS MÁR ISMERETTYŰ!¹

Digitalizálták a Magyar Tudománytörténeti Intézet munkatársai,
Gazda István vezetésével.

*Fogadatlan prókátornak ajtó megett a helye.²
Példabesz.*

Ugyan már mit bántanak engem?³ Miért nem tudnak békét hagyni nekem? Hisz' én oly jóízűen, oly csendes lélekkel bírnék tötyögni, pepecselni az én köveim, az én burjánaim, az én állataim közt. Rakosgatnám őket egyik polcra a másikra. Ez itt áll jobban. Ez a másik itt kap kellő világot. Az a harmadik itt tűnik jobban szembe. Majd egy más több szimmetriával egészíti ki a csoportot. Hátha még a rendszer is eléáll igényeivel, amelyeket okvetetlenül ki kell elégíteni, mert a kirakásnak nemcsak szemkedveltetőnek, hanem tanuságosnak is kell lenni. Majd azért jön a cédulázás is. Aztán a lajstromozás, különböző célokra, különböző szerkezetekben. Gyöngyélet ám egy természetiek örének élete! Úgy hasonlít az a semmit csináláshoz, amint csak hasonlíthat két foglalkodás egymáshoz – oly szem előtt, amely a dió héján át nem látva, nem hiszi, hogy bele is lehet; igazi Moleschott-ialis szem előtt. De ne feledjünk még egy nevezetes pepecselést: a determinációt. Egy Linné mai időben pszichikai és erkölcsi lehetetlenség. Nincs ember, aki egész életében 200.000 alakot láthasson, és ha láthatna is, neveiket megtarthassa. A természet-rajzárnak⁴ hát untalan akad elébe oly alak, amelyet még nem látott, tehát nem is ismer. Elészedi hát könyveit, és a mutatóvályon tapasztalt jelenségeket összehasonlítván a leírásokkal, felfedezi a tárgy nevét és rendszerbeli helyét. A természetör ideje nagy részét eszerint a determinálás veszi igénybe. Mert még ha névvel érkezik is gyűjteményébe e vagy ama tárgy, nem mindig jön oly biztos kéztől, hogy a könyvekbeli leírással egybe ne vetné, mielőtt reá ragasztaná a megnevező cédulát. A determinálás a legkedvesebb foglalkodása a naturalistának, és véggyönyörét az azonosság, vagy az illető név kitalálása, vagy ki nem találása szüli. „Az elsőt értjük; de az utóbbit hogyan?” – kérdi netalán valaki. Úgy biz' a, hogy ez esetben egy másoktól nem sejtett, meg nem nevezett, új alakot hiszen a kezébe tartani, és a természet-vizsgáló a csupa szemlésekből

¹ Ad normam: „Keine Haemorrhoiden mehr” – „Kein kahler Kopf mehr” stb. – Ami az „ismerettyű”-t illeti: billen, billent, billentyű; csörög, csörget, csörgettyű; pörög, pörget, pörgettyű; cseng, csenget, csengettyű; serken, serkent, senkenttyű; tehát: ismert, ismertet v. ismeret (mint ver, veret), ismerettyű. Azonban a világért se projectálom elfogadásra, ámbár minden esetre jobb a szintoly rút, mint abnormis „ismerv”-nél, mely már versbe is belopódzott, mégpedig népies költeménybe! Br. (E kifejezést korabeli helyesírással „ismerettyű”-nek írták. A szerk.)

² Jegyzés a mottóhoz. Minthogy már benne vagyunk a csillagozásban, hadd csillagozzuk meg a mottót is. Minden történhető gravamen eltávoztatására kijelentem, hogy a mottó csak e cikk írójára és másra senkire sem vonatkozik, s azt teszi, hogy polemizáló irománya nem igényelhet első helyet, hanem jó neki ott hátul a vegyesek közt is.

³ Forrás: Brassai Sámuel: Nincs már ismerettyű! Szépirodalmi Figyelő, 1861. 6–7. szám.

⁴ Ugye gyönyörű? Pedig ott van: kulcsár, kádár, bodnár, költér, titkár stb.

felfedező, tanulóbból tanár, tyróbból magister lesz. Napóleon (I.) nem tehetette nagyobb önérzettel a fejére saját kezével a császári koronát, mint amilyenel „Mihi”-jét írja a természeti alak neve után némely ember. Igaz, hogy szintúgy meglesz olykor a Waterloo-ja is, mely a bitorlott glóriát lerántja feje köréből; másnak meg egy kakasviadal is megteszi ezt a szolgálatot. De rántja, nem rántja, a már meg volt élvezetet senki se’ veheti el tőle: mint a tükörbe néző fiatal szép leányka mondá a moralistának, aki őt a szépség mulandó voltára emlékezteté. És ilyes örömeimben, édes élvezeteimben zavarnak engem köszívűek, a kegyetlenek! Mit? Hogy kicsoda háborgat? Megmondom én egy szóval: a barbarizmus! Mégpedig a leginkább nem állhatom fajtája: a civilizáció palástjába burkolózó barbarizmus. Tetszik tudni, hogy egykor, midőn még a latin nyelvet széltében beszélték és írták, ha valaki barbarizmust, soloecizmust ejtett, vagy éppen nyelvtani bakot lőtt, azt szokták vala mondani reá: „Priscianus vapulat”. Ezt a szólásformát testesítve, Nicodemus Frischlinus eléállítá Priscianust személyesen, miképp szenved vereséget minden lépten-nyomon a nyelvhibák hallására. Vígjátékát „Priscianus vapulans”-nak nevezé, amelyet viszonyainkra alkalmazva, nem mondom, hogy nem konkurálok vele valaha a Karácsonyi-díj elnyerésére. Jaj, mert csak az isten és az én szegény lelkem tudja – Menthovich úr engedelmével –, mily mélyen érzem én a szerencsétlen Priscianus állapotát, mily fájdalmasan hat elevenemre a nemzeties ősz nyelvet egyfelől, más oldalról a logika örök törvényeit sértő minden véték! Igaz, hogy untatom is eleget jajveszékeléseimmel a közönséget – t. i. azt a részét, amely már nevem láttára odébb nem lapoz akár a Figyelőben, akár más folyóiratban, amelynek szerkesztője nem fél lapját velem népszerűltetni. De mit tehetek én róla? Ha fáj, jajgatnom kell. S hogyne fájna, midőn már ma kertészlegényem is „gondviselő” a citromfákat; midőn a régibb hibák nem apadnak, de bezzeg „naponta” „merülnek fel” újabbak meg újabbak; midőn Moleschott és Boswell-je, Mentovich az eszmék létét tagadják; s midőn legújabbban Szemere Miklós⁵ azt „látszik bizonyítani akarni”, hogy a fogalmat nem ismerhetni meg jegyeiről, és a logikából kiküszöböli a legelső elvet, a „principium convenientiae”-t. Pedig engemet csak determinációim is meggyőznek vala – ha már rég nem hiszem – „Barátjáról akarja mondani.” – Nem akarom biz’ én; nálam már egyszer úgy van, és ha egykor bizonyos parlamentáris úrnak szabad volt azt mondani: „az én közvéleményem”, nem látom át, miért ne állhassak elé magam is, „az én közmondásommal”? Aztán ki ne ismerné Buffon közmondását: „le style c’est l’homme”, amelyben bizony nem az eszme vala új, hanem csak a velős és találós rövidség. Salamon F. se mondott egy hajszálnyival is többet abban, hogy „az író oly hasonló művéhez, mint csak két tárgy lehet”; hanem mondhatta volna kissé jobban. Bölcs Salamonnál pedig nemcsak azt olvassuk, Buffonnal egyezőleg, hogy „az igazaknak gondolatai igazak; az istentelenek tanácsai csalárdok” – nemcsak, hogy „a bölcsök nyelve jó tudományt beszél; a tudatlanok szája bolondságot forr kifelé”; hanem sokkal, igen sokkal elébb áll Gallnál és Laveternél azt is, hogy „az emberek bölcsessége megvilágosítja az ő orcáját, és az ő ábrázatának ereje megkettőződik.” Ugyanannál a Salamonnál, aki a tisztelve idézett írónál, nemkülönben tisztelt és ismert rokonánál 3000 évvel hamarabb mondá, hogy „keserűbbnek találtam a halálnál az asszonyt: kinek tör és háló a szíve, béklyó keze. Aki Isten előtt kedves, megmenekszik tőle; de aki bűnös, belébonyolódik. Íme! ezt találtam, azt mondja a prédikátor, egyről egyig hogy meglegjem a bölcsességnek kulcsát. És még mindig keresi az én lelkem, és nem találtam meg. Találtam férfit ezer közül egyet, de asszonyt mindnyájuk közül egyet se találtam.” Midőn hát bölcs Salamon is azon panaszkodik, hogy nem jutott kulcsához, egy cseppet se csodálkozom, ha Sz. M. úr is hasonló hiányt érez; és tökélyesen egyetértek vele e nyilatkozatában: „tapogatózik a pszichológ is az emberi lélek körül, s midőn már azt hinné, (hogy) fenéig ismeri, akkor veszi észre, mennyire közel van még a földszínhez.” Hanem a különbség a Prédikátor és Sz. M. úr eljárása közt az, hogy a bölcs király, ámbár saját

---

⁵ Figy. 51. sz.

vallomása szerint nem találta meg a bölcsesség kulcsát, keresésével mégsem hagyott fel. Cikkszerzőnk ellenben a pszichológiát, az emberismeret egyetlenegy kulcsát, könnyeden mellőzi, mint hasztalan, sőt nevetséges eszközt. A pszichológust „az agyvelő szervei” hőiséhez hasonlítja, aki Gall tanától félrevezetve, a becsületes legényt elutasítja, és egy semmirekellő gazembert fogad szolgálatába. De Kaponyási uram nem azért nevetséges, hogy cselédje meglopja, megcsalja – ezt egy „mit den besten, unverbrüchlichsten Zeugnissen versehener” komornyik is megtehetette minden komikum nélkül –, hanem elfogultsága és vak hitéért, amellyel a frenológiába belé van bőszerűlve. Szintúgy Molière orvosait se az teszi komikai figurákká, hogy gyógyításuk nem sikerül, hanem pedánságuk és sarlatánságuk, és a „repurgare, reseignare, reclysterizare” minden ellenök szórt elmés leleményei kvintesszenciáját képezi. Vajon ellenkező oldalról nem szintoly nevetséges volna-e, mint Kaponyási, aki, ha kése életlen, s villája nem elég hegyes, ujjával szedné ki a bográcsból a gulyáshúst, mint a török a pilauját? Vagy az, akinek földje kemény, ekéje rossz, igás marhái gyengék lévén, inkább, mintsem sekélyül szántson, az egész műveletlen földre hintené magját, „és eljönnek az égi madarak, és megeszik”? Én nem akarom ellenfeletem nevetségesnek mondani, de bizony nem is dicsérhetem eljárását, amidőn eldobva a pszichológiát, a legnyersebb empirizmussal fogja fel a látszatot, és midőn amaz netalán csekély mélységre hat, ez meg se karcolja a külháját. Nem nyughatom meg abban, hogy elemzés, fejtegetés nélkül csak érzékeinket használjuk, és az észnek csak annyi dolgot adjunk, hogy a tények összeállításában némi erősség formát leljünk Buffon és a két Salamon megcáfolására. Nem helyeselhetem, hogy:

– Dum vitat humum, nubes et inania captet.

Mit „nubes”!? A felleg nem elég magas Sz. M. úrnak. Szíriusz! Szíriusz! „A szótól a tettig nagyobb a tér, mint földünkől a Szíriusz csillagáig.” „Professus grandia turget.” – Tán mégis igen messze lesz, mit? Engedjük le felére. Alkudjuk negyedére, századára, billiód részére! Mert lássa, merész ellenfelem, szörnyű mélység szélén jár, amelybe ha beléesik, igazán, még a pszichológia sem húzza ki soha belőle. Ha igen eltávolítjuk a szótól a tettet, közéjük hézagot (nem „tért”) állítunk, vagy költünk, következetesen okoskodva majd egyszer csak azon vesszük észre magunkat, hogy az érzemény (Gesinnung), hajlam, akarat és tett közt sincs semmi kapcsolat, és legvégül, hogy az ember csupa gépezet, alábbvaló a gőzgépnél, amelyet mégis in ultima instantia ész tervezett és igazgat, holott ez az embernek csúfolt gép minden működése csak az atomok történetes vak találkozásának – nem következése, ezt és célszerűségét egyaránt perhorreszkálja az atomisztikus materializmus, hanem – csupán csupa száraz ténye. Vagy hogy egy kissé magasabb képpel éljünk: mit tartana Sz. M. úr egy oly óráról, amely órát, percet, a hó napjait mutatná, ütne órát, fertályt és még serkentene is, de mind ezeket a jelöléseit egymástól merőben független vagy szíriuszi távolságban álló kerékgépezetek járatnának? Ez-e a teremtés tudunkra utolsó, legdicsőbb remeke, az ember? Nem úgy, atyámfia! Szó és tett „gyakran” mint ok és következés, mint virág és gyümölcs állnak egymással szemben, de minden esetben virágai és gyümölcsei annak a különböző, de harmóniásan és szervezatosan fűzött élő fának, amelyet ilyen vagy olyan alakban, íme vagy amaz oldalról, egy vagy más részét nézve, érzeménynek, hajlamnak, akaratnak nevezünk. És ha megengedi, hogy a fát gyümölcseről és virágáról megismerhetni, kénytelen kellen meg kell azt is engednie, hogy az írónak a műve, amely szót és tettet foglal magában, belsejének valódi tükre.

Rousseau bizony! Hogy is ne Rousseau? „Íme a gyermeknevelés oly meleg védője – saját gyermekeit lelencházba löki.” Sz. M. úr őszinte egyenességéről és belátásáról felteszem, hogy egy kis elemzésre maga el fog szörnyülködni, mennyi ferdeséget és valótlanságot halmozott össze a cáfolás hevében az élére állított ellentét néhány szavaiba. Kezdjük a kifejezéseken:

„Rousseau a gyermeknevelés meleg védője.” Dehogy az, dehogy az! Nagy bajba jönne ellenfelem, ha felszólítanám: jelölje ki Rousseau-nak azokat a passzusait, cikkeit vagy egész könyvét, amelyek állításának okmányai gyanánt szolgálhatnának. Nicht weniger, als das – mondaná a német. Rousseau, a nevelés valaha divatozott és divatozó minden módjainak kérlelhetetlenül kárhóztató bírāja, tüzes ócsárlója – ez az igazi tényállás. Hisz’ a nevelés a civilizációnak egyik leglényegesebb eleme; és a civilizáció átkodott ellene, a műveltség, a tudományok befolyásáról szóló híres pályairat szerzője, a medvék és medve-élet eszményítője, hogy lehetne „meleg védője a gyermeknevelésnek?” Éppen annyi joggal mondhatnánk Rousseau-t a játékszín-ügy meleg védőjének. De ezt csak nem tesszük, ugye Sz. M. úr?

Nem akarom szofisztikai tüzetes fogásnak tulajdonítani a „saját”-ot; de avval sem bántom meg ellenfeletem, hogy csupán csak hiú epithetonnak tartsam az idézett szót, miután „gyermekait” magában elégséges lett volna. Hanem nyilvánítom, igenis, az ellentétet kiegészítő vonásnak, amelyből aztán Rousseau biográfiájával közelebbről nem ismeretes olvasó képzelet könnyen oda sikulhat, hogy Emil szerzője házasságban született törvényes gyermekeit „lökte volna lelencházba”. Az igazság – ha az erősség szüksége és cáfolás vágya közbe nem szól – ezt kívánta volna: „törvénytelen gyermekeit lelencházba lökte”. A különbség nem nagy, mondja. Nagy és nem nagy, amint veszi az ember. Nagy, mert mint törvényes házasságban élő ember, elismert „saját” gyermekeit bizony nem „lökte”, nem is lökhette volna „lelencházba”. De ha nem nagy is, nem szól Sz. M. úr mellett; mert „Emil”-t a példány-növelvényt is kiveszi Rousseau a szülői házból és „odalöki” a világtól elkülönítve egy tapasztalatlan ifjoncnak, akinek mégis annyi belátást, kormányzó tehetséget és hatalmat tulajdonít, amelyet a lehető legszerűsebb pszichológia nyomán se lehet feltenni róla. Cinizmusáról pedig igen természetesen feltehetni azt a gondolatot, hogy házasságon kívüli gyermeknek legillőbb, legtermészetesebb hely a lelencház, ahol a civilizáció egyik nagy átkának, a mesterséges, a polgári nevelésnek minden bizonnyal nem lesz kitéve, mert ott vele a lehető legemberibb, azaz legbaromibb módon fognak bánni.

Még nem végeztünk Sz. M. úrnak ez első, de csattanós példájával. Most megyünk a dolog érdemére. Azt állítom t. i., hogy aki elolvasta az emlegetett pályairatot, Emilt, és a „Vallomások”-at, nemcsak nem fog bámulni a lelencház-histórián, de ha nem érkezett még odáig, előre is gyanítani meri, hogy Rousseau a bitangjait el fogja lökni vagy lökni engedni – s spártai vagy kínai szokás nem divatozván, hová máshová, mintsem – a lelencházba. Eddigélé hát nincs bizonyítva, hogy az író nem ismerheti ki műveiből.

De ki ám. P. o. Sz. M. úr cikkéből kitetszik, hogy vitázó tehetsége legalábbis – nagyon gyakorlatlan. Különben nem foghatni meg, miképp kezdi az erősségek sorát a leghatalmasabbnak látszóval, és miképp helyez mindjárt utána oly nyomorult gyengét, hogy analizálni sem kell, mert kirí belőle az erőtlenség. „Demosthenes és Horác harcra és önáldozatra buzdítottak, mégis megszaladtak az ellenség elől” azt mondja, ergo. – Az előzmény igaz, de az ergo egy fabatkát sem ér. Nem kell oda pszichológia. A cikkírónak feljebb hibául rótt nyers empiria – sőt még ez sem – terjedelmes olvasottsága (melyre megint cikkeiből, szavaiból ismernek) megtaníhatta volna arra a mindennapi észrevételre, hogy bátor ember legkevesebbet beszél a vitézségről, valamint fősvény is a takarékoságról. A közmondásosan vitéz magyar huszárok közül a legvitézebbek tetteit nem önmaguktól tudja a világ; amelyiknek pedig hazatérte után legnagyobb szája van a kocsmában, legkönnyebben és igazabban feltehetni róla, hogy csak tömegben, és inkább lova, mint maga akaratjából vágtatott a nagyobb számú ellenségre. A képzelt ellentét hát itt se létezik. S amily rossz a tény felfogása, szintolyan az alkalmazása. Horatius buzdító ódájából és Demosthenes Philippicáiból csak a haza iránt lángoló szeretetükre, és magukat feláldozó kész indulatukra (amit tettelesen meg is bizonyítottak avval, hogy a síkra szállottak) következtetünk, nem pedig idegeik szilárdságára. Az az indulat Horatius keblét futamlása előtt, alatt – dum fracta

virtus et minaces turpe solum tetigere mento – és után egyenlő mértékben hevítette; és Demosthenes, midőn Philippicáit mennydörögte, éppen úgy tudta, hogy fejével játszik, mint mikor a macedóniai phalanx dárdái villongtak szeme előtt. De Horatius Flaccus volt, nem Cocles, nem állíthatta meg egyedül Antonius győzelmes haladását, és Demosthenesnél nem bámulhatunk, ha tántorítóbb volt a halál látása, mint a veszély hitele. Rég meg van az írva „vigyázatok és imádkozzatok, hogy kísértetbe ne essetek. A lélek kész ugyan, de a test erőtelen.”

Nem fogja Sz. M. úr érvényesnek ismerni e mentséget arra a „lelkes philanthropra, buzgó szabadság apostolra”⁶ nézve, aki „elveiben más mint tetteiben”, és aki „emancipálja az egész világot, szerezsen, zsidót s valamennyi asszonyt, csak – saját feleségét nem.” Én sem ismerem egészen annak, mert van más oldala is a dolognak. Idéztem már fentebb b. Salamon mondatát, hogy a „tudatlanok szája bolondságot forr”, amit most oda szélesítek ki, hogy az emberek hazugságot is szoktak beszélni és írni, s azt állítom, hogy beszédben és írásban a hazugságot, és ebből a jellem állhatatlanságát és következtelenségeit is kiismerhetni. Nem mondom én, hogy Jákob szava és Ézsau keze ne volna sokszor egy személyben egyesülve; de igen azt, hogy mindig vak Izsák kell hozzá, akit bolonddá tegyen, aki ne bírjon végére járni a dolog valódi mivoltának. Egy más Rousseau (J. Baptiste) azt beszélte, hogy ő különbség nélkül való egykedvűséggel írja a legájtatosabb szent ódát és a legszcurrilisabb epigrammát. De éppen az az egykedvűség – inkább léhaság – nem is engedte vallásos ódáira ütni azt a bélyeget, amelynél fogva a mélyebbre látó kritikus vallásos kebelre is következtessen. Ez ellenvetésünkre azonban a cikkíró mit sem hajt, mert ő – ezúttal másodszor – két hatalmas epithetonnal veszi elejét, amelyeket idézetemben ki is jelöltem. Alája török, uram, a kettős támasz is. Mert ha igazán lelkes és buzgó a philanthrop, ami több, terve jól megfontolt, józan, okos, gyakorlati, végrehajtható: ez esetben merőben tagadom, hogy saját rabszolgáira és saját feleségére is ki ne terjessze. Így meghatározva, a felhozott példa csak mondva csinált, nincs se életből se tapasztalásból merítve. Ilyen példa aztán se a természeti tudományokban, se a pszichológiában nem győz, nem bizonyít, és semmi indukciónak sem szolgál alapul. Tiltakozik ellene Sz. M. úr? No jó! Tegyük hát, hogy a republikánus szabad amerikai a Habeas-corpuszt a szerezsen rabszolgára nem terjeszti ki, és a lelkes philanthrop saját feleségét nem emancipálja. – Közbevetve, koncesszióm dacára sem hiszem, hogy egy buzgó apostolt is tudjon nevezni Sz. M. úr az asszony-emancipáció ügyében, de csak hadd legyen. – Avagy következik, avagy feltehető-e, hogy lelkeség, buzgóság mindig tiszta helyes ítélettel, vagy előrelátó gyakorlati ügyességgel járjon karöltve? Az amerikai planter a szerezseni irányában sem tagadja meg elveit az emberi szabadságról: egyszerűen csak azt állítja, hogy rájuk nem illenek, mert ők nem emberek. A mi emancipáló philanthropunknak meg nincs más alkalma elméletét gyakorlatba venni, csak saját házában, de itt aztán a realitás óriás ujjja mutatja ki ellenállhatatlanul elmélete hiányát; és hibáztathatni-e apostolunkat, ha az evidenciának, a kénytelenségnek enged? Következetesség mindenütt, ellentét sehol. A pszichológus kritikus pedig vagy nem megy tovább ítéletében, hanem hogy „A* vagy B* vagy C* írók, mint műveikből kiviláglik, lelkes philanthropok, a szabadság buzgó apostolai”, és ítélete igaz és helyes lesz, ha szinte nem emancipálják is a feleségeiket; vagy pedig többre is veti fejét, s A*-nak vagy B*-nek irományain, akár az önzésnek, akár hebehurgyaságnak, akár nem elég éles észnek, akár igen magasan szárnyaló képzelődésnek, akár végre tapintatlanságnak oly bélyegeit látja felsütve, amelyek nyomán bizvást meg meri jósolni, hogy midőn ad fractionem panis érkezik az ügy, A* és B* elállnak terveik végrehajtásától. Ha egy vakot látok falnak szaladni, egyszer teljes jogom van azt kiáltani: „ni, az az ember keresztül akar menni azon a falon!” Aztán azt se lesz nehéz előre megmondani, hogy orrát vagy homlokát megütheti, de a

---

⁶ Ha nem a szabadság a buzgó, úgy „a szabadság buzgó apostolá”-t kell vala írni.

falon át nem megy. Az a tapogatózó pszichológia mégiscsak alább pillant valamivel a dogok felszínénél!

Nem tagadja ezt merőben cikkírónk se, mert „világos előttem – azt mondja tovább – a költő írói jelleme, de nem emberi jelleme is.” Ami, ha erősség akar lenni, csak principii petitio. Mert hiszen a Salamon állítása éppen az, hogy az írói jellem oly hasonló az író egyéni vagy emberi jelleméhez, amint csak két tárgy lehet. Ha pedig nem bizonyítani való, hanem stílusbeli hiba, mint szükségtelen ismétlése a már megmondott állításnak, amit azonban komikus fordulattal maga megcáfol: „látom – úgymond – milyennek mutatja a mű, emberét, de nem tudhatom biztosan, ha valóban olyan-e?” „Látom”, „nem látom”, melyik már az igazi véleménye? És mióta függ a látás, a hasonlatosság, a biztosságtól? Furcsa, nagyon furcsa! Messziről egy embert szemlélek felém jönni. Termete, járása, magatartása, még köntöse is egy ismerősömhöz hasonlít. Ha mégsem merem ráfogni, hogy ő, kisebb-e amiatt a hasonlóság? Sőt kisebb lesz-e az addigi ítélnél, ha közelebb érkezvén, most már különbségek tűnnek fel, melyeknél fogva meggyőződöm, hogy nem ő? Megfordítva, Szerdahelyit Ladányi szerepében mint öregembert látom, és mégis ráismerek benne biztosan Szerdahelyi Kálmánra; úgy de igazságtalan lennék művésze iránt, ha azt állítanám, hogy inkább hasonlít az utcán saját személyességeiben járó Szerdahelyihez, mint a személyesítendő agghoz. Sz. M. pedig éppen ilyest állít Petőfiről, s azt mondja, hogy költeményei azért hasonlítanak annyira életéhez, mivel historice tudjuk, hogy hasonlítanak. Ott a passzus, a cikk harmadik hasábjára elején; tessék más értelmét venni, ha bírja valaki.

Petőfivel megszakasztja példái sorát ingerlő társunk, és idézetekhez fog, majd ismét visszatérendő a példákra. Ez a tétovázás ismét formára, kompozícióra való kevés gondot és stílusbeli, kivált vitatkozó stílusbeli járatlanságot sug pszichológiám fülébe. De én nem tágíthatok, nyomban kell követnem az ellenfél okoskodását, akár jó, akár rossz rendben is legyen.

„Nem osztja – így ír – Byron állítását: hogy a költő csak addig költő, míg íróasztala mellett ül”, és gyanítja, hogy „a nagy költő ezt csak szeszélyvillanásból állíthatta.” Látja Sz. M. úr, miképp bünteti magát a pszichológia kicsinylése. Byron, valamennyi költő közt tán a legszubjektívebb, nem iszonyodott semmitől oly nagyon, mint attól, hogy hőseiben őt magát véli fellelni a közönség. Mi volt természetesebb, mint elméletileg is tiltakozni ellene, a világért se „szeszélyből” hanem elvből, vagy legalább maximából, amely kompozíciójára is végtelenül hatott. Tény az, hogy Harold-ja, Don Juan-ja, Lara-ja, Corsar-ja, Manfred-ja stb. közt majd mi egyéni különbség sincs. Mindenből Byron kukucskál ki, mint valami ködfátyolból. A legegyszerűbb spanyol néprománcban plasztikaibban kiülő képét leljük a jellemeknek, mint amilyenel Don Juan-ját tudta vagy akarta egyéníteni Byron XVI éneken keresztül. Azt gondolom: akarta, mert költői tehetetlenségének nem tulajdoníthatom. De bizony csupán szubjektivitásának sem, hanem szántszándékkal is burkolta fő képeit abba a homályos ködbe, nehogy a kandi közönség egy s más éles vonást kapjon fogantyú gyanánt, amelynél fogva hőst és költőt azonosítson.

Goethe idézete – az illető helyen olvasható – oly erőszakosan van kiszakasztva kapcsolatából, hogy grammatikai értelmét sem lehet jó móddal venni. Amit érthetünk belőle, részint truizmus – Goethe bűbajos stílusa nem egyszer villogtat kopott trivialitást új és eredeti gondolat gyanánt –, részint, szorosan véve, nem áll. Hogy egy pszichikai „Handbuch”-ból szerzője erkölcsi gondolkodására nem húzunk következtetést, világos. De másfelől az is igaz, hogy Liebig nem úgy ír Kímiát, mint Berzelius vagy Dumas, Schleiden növénytanit másképp, mint de Candolle. A szerencsétlen Bailly észjárása másképp mutatkozik munkájából mint Delambre-é, pedig mind a kettő a csillagászat történelmét írta le. Macaulay szubjektivitását remek munkái csak chiosi fátyol gyanánt fedik, amelyen a kritikusai soha se mulatták el átkandikálni, és Arago-t a „Mémoires sur ma vie” alig ismerteti bővebben, mint igénytelen „Notice scientifique”-jei. Általában tudományos eredeti műből szerzőjének alkalom szerint

erkölcsi és minden esetben értelmi oldalára képesek vagyunk és szabad is következtetéseket húzni. Goethe ezeket és ilyeneket bizonyosan éppen úgy és jobban fogta tudni mint én, és gyanítom, hogy ő azt a „sok tudóst, akinek munkáiban jelleme kevésbé nyilvánul”, nem dicséretből emlegeti, sőt írónak is, a szó szoros értelmében, alig tartja.

Íme, perpetuus commentariusom már három is annyira telt, mint a szövegnek rostába vetett része. Elíjedek a még tennivalón, és mindenek felett félek untatni a fejtegetések monotonijával e lapok olvasóit. Tudom, hogy szívesen elengedik nekem a ferde világba állított további tények helyreüteseit, a belőlük Sz. M. úrtól húzott és húzandó következtetések pszichológiai cáfolatát.

Azt hiszem, elég erősséget mondtam el Salamon F. még eddig döntetlen állítása mellett, és ezennel félbeszakasztom ellenkezéseimet. Hanem ha akár ellenfelem – amit nem hiszek –, akár a szerkesztő úr – amit nem várok –, akár néhány olvasóm – amitől nem félek – felszólítanának további világosításokra, parancsaik teljesítésére mindig készen állok.

Miután azonban emberi jellemet csakis szavakból és tettekből ismerhetni és rajzolhatni; miután az író műve neki nemcsak szava, hanem egyszersmind tette is – bátran kimondhatom, hogy aki az író erkölcsi oldalának hasonnemű irományaiból való ismerettyűik által való jellemezhetését és ismertethetését is – ha maga magával következetes akar maradni – általában tagadni kénytelen.

Ezáltal aztán nem Salamon F.-nek, hanem magának a logikának üzennék hadat. Ezért érzi magát a kesztyű felvételére mind jogosítva, mint kényszerítve.